

Jan Tønnes Hansen
Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Egenvilje er ikke fri vilje

Bertelsens forsøg på at klargøre forholdet mellem determinisme og fri vilje uden at reducere problemfeltets kompleksitet til et enten/eller, er langt hen ad vejen vellykket. Med flerlagsmodellen af psykens vertikale kontinuum viser han, hvorledes der kan være tale om et både/og, idet nedenfra (blødt) determinerende og ovenfra (blødt) organiserende psykiske konstituenten og komponenter i gensidigt vekselvirkende samspil kan tænkes at skabe og omskabe - samt specificere frihedsgrader for - hinanden. Dette kombinerer han med en horisontal dimension om forbundethed, hvorved rammen for viljesbeslutninger udvides til også at omfatte et moralsk gebet. Såvidt jeg kan vurdere, tilnærmer han hermed tingene til den kompleksitet, der må indbefattes i ethvert seriøst psykologisk spørgsmål om menneskelig vilje, valg og handling. Paradoksalt nok viser hans tekst imidlertid, at *fri* vilje som *psykologisk* fænomen er ikke-eksisterende, hvorfor begrebet herom logisk nok ikke kan være foreneligt med den videnskabelige psykologi, som han ellers mener. Om Bertelsen faktisk er af den opfattelse, at en egentlig fri vilje i psykologisk forstand findes, er uklart. Med sætningen:

“først når friheden ikke bare er en frihed i psykens *givne* betydningsfyldte forbundethed, men er en frihed i psykens *betydningskabende* forbundethed, kan vi tale om en egentlig fri vilje” (s. 21, m.u.),

formulerer han sig, som om dette er muligt. Mestendels taler han dog om grader og omfang af viljesfrihed. Det sidste er jeg enig i, men ikke det første, som jeg derfor vil koncentrere mig om.

Pointen og problemet med termen fri vilje er, at det er et absolut begreb analogt til en lukket dør. En dør kan være mere eller mindre åben, men ikke mere eller mindre lukket. For hvis den er lidt lukket, er den jo netop åben og dermed ikke lukket. Enten er en dør absolut lukket, eller også er den mere eller mindre åben. På samme vis med viljen. Enten er den fri i absolut forstand, eller også er der ikke tale om en *fri* vilje. Medmindre man altså mener, at mennesket kan stå helt udenfor relationer til andre (løst fra den horisontale dimension) og samtidig kan hæve sig op over sine egne mentale forviklinger (den vertikale dimension), kan man ikke foretage en positiv bestemmelse af begrebets betydningskerne. Til grund for en sådan må kort sagt ligge en eller anden variant af subjektfilosofiernes forestilling om et selvkonstitueret, selvberørende og selvinitieret cogitativ princip (eller homunculus eller sartresk bevidsthed), der løser

mennesket fra forviklinger med såvel sig selv som andet og andre. Hvilket reelt set netop udelukkes af kompleksiteten i den psykiske flerplansmodel såvel som af antagelsen om forbundethed som ontologisk grundvilkår.

Som Bertelsen peger på, så er viljen i og med menneskets forbundethed i bund og grund et moralsk fænomen (s: 29). Det er den også ja, men kun tildels. Hertil vender jeg tilbage. For nu rækker det at konstatere, at i og med at viljen også er moralsk, da er den ikke fri, men *bundet*, hvilket den er i og med, at den er *forbundet* og indlejret i sameksistens med andre. Hermed ikke sagt, at mennesker ikke kan have oplevelser af at være frit villende i deres valg og handlinger. Det kan de, og det har de, måske endda rigeligt ofte i forhold til, hvad der psykologisk set faktisk er en realitet. Men selvom oplevelseskriterier er en nødvendig del af enhver seriøs psykologi, er disse i sig selv ikke tilstrækkelige til en positiv bestemmelse af betydningskernen i begrebet om fri vilje. Hvad man *kan* tale om, er forskellige grader af frihed i menneskelige valg og handlesituationer, og henholde disse til forskellige grader af ansvar forbundet hermed, som Bertelsen gør flere steder i sin artikel¹. Men så er der netop tale om *grader* af frihed i viljens bundethed (svarende til grader af dørens åbenhed) og ikke en *fritstillet* vilje (en lukket dør). Og det er disse frihedsgrader, og ikke den frie vilje som hverken fænomen eller begreb, der er forenelig med den videnskabelige psykologi. Essensen er, at begrebet om fri vilje for en psykologisk betragtning er kontraderet og derfor kun kan bestemmes negativt, dvs. ud fra hvad det vil sige at være ufrit villende, hvilket kan ske gennem psykologiske undersøgelser af de horisontale og vertikale forhold, som binder viljen og dermed sætter rammen for dens frihedsgrader. Med henblik på dette er Bertelsens model en god forståelseshorisont.

Det umulige i at lave en positiv bestemmelse af fri vilje viser sig, hvis det skal fastlægges, hvad der menes med *fri* i en intersubjektiv kontekst som Bertelsens. Hvad eller hvem er det, som viljen er fri *fra*? Og hvad eller hvem er den fri *til*? Kant kunne tilsyneladende problemfrit besvare disse spørgsmål. Men det kunne han kun, fordi han for det første ikke implicerede en indvendig forbundethed mellem mennesker, og derfor kunne nøjes med at anlægge en ydre betragtning på, hvad det vil sige at være fri *fra*, hvilket han formulerede som det ikke at være bestemt af fremmede, *ydre*

¹ Hvilket iøvrigt er en god og tilstrækkelig psykologisk rammesætning for at diskutere og fastlægge moralske og juridiske afgørelser om ret og uret, rigtigt og forkert, skyld og ansvar, hvorfor det heller ikke er til fare for vores moralske orden, hvis den menneskelige vilje ikke er så fri endda.

årsager, og fordi han for det andet havde sin morallov som almengyldigt overordnet princip for en positiv bestemmelse af, hvad det vil sige at være fri *til*, hvilket han forstod som det, at man via den praktiske fornuft realiserer morallovens forskrifter (Lübcke, 1994, s. 450). Hos Bertelsen er især specificeringen af, hvad det vil sige at være fri *fra* i hhv. en vertikal og en horisontal psykologisk dimension problematisk. Måske man uden selvberørende cogitalinstans tilnærmelsesvist kan tale om, at mennesket kan være fri til at forholde sig *til* og vælge sig selv og andre - om det øverste plan i psykens vertikalitet kan rumme denne kapacitet, kan jeg ikke helt gennemskue. Men ét er sikkert, man kan ikke lave en meningsfuld positiv bestemmelse af, hvad det vil sige at være fri *fra*, hverken vertikalt eller horisontalt. Hvilket man ikke kan, fordi mennesket i kraft af interdependensen og uden fritsvævende cogito *aldrig* er fri fra hverken involveretheden i andre menneskers eksistens eller sin egen livshistorie og det herigennem formede psykiske rettetheds- og oplevelsesunivers. Selv siger Bertelsen noget i denne retning, når han skriver, at viljen ikke er uafhængig af indflydelse, men er at finde i rettetheden mod/af rettetheden (s. 29). Men også her anvender han termen fri vilje, hvilket især pga. af rettethedens bundethed af rettetheden er misvisende. Måske kan mennesket blive fri til at forholde sig frit villende og vælgende *til* sig selv. Måske ja, men det kan aldrig blive fri *fra* det selv, som det gennem livshistorien er blevet til, og som netop er *det*, der forholder sig villende og vælgende *til* sig selv. Og ligeledes kan mennesket aldrig blive fri *fra* den del i andres skæbne, som ens villende og vælgende forholden sig *til* er blevet og fortsat bliver til. Måske kan mennesket være frit villende tilvælgende, men aldrig frit villende fravælgende. Heri ligger viljens evige bundethed.

Og dog! Selvom man udelukker eksistensen af et fritsvævende cogito og kantianske morallove, er der måske alligevel den mulighed, at en egentlig fritstillet vilje kan tænkes at forekomme hos den rendyrkede onde, som ifølge Bertelsen muligvis eksisterer². For at være rigtig ond, må den

onde nemlig - med sin gennemsigtighed for sig selv og veludviklede empatiske evne til at sætte sig i dens andens sted (s. 41) - være eksistentiel-psykologisk fri i sin suspending af den horisontale dimensions fordring om hensynet til næsten. Den onde vilje er derfor ikke blot forbundet med en høj grad af fri vilje, som Bertelsen mener (ibid.), men er den egentlig fritstillede viljes absolutte udtryk. Ellers er den ikke rigtig ond. Naturligvis kan også den ikke-onde hæve sig over og suspendere forbundethedens fordringer. Hertil kan han have sine grunde, udsprunget af den vertikale dimensions nedre regioner. Men så er han jo netop styret af disse, og dermed ikke fri, og det uanset om han er vidende herom eller ej. I øvrigt er en rocker (s. 41), der snigmyrder et andet bandemedlem nok et knap så godt eksempel på ondskab. At en rocker har sin andenordens-intentionalitet i orden og er andenordens-ansvarlig eliminerer ikke den ideologiske forførelse, som en psykologisk undersøgelse vil kunne vise, ligger indlejret i hans handlinger, og som er så gennemtrængende, fordi den er en del af hans selvforståelse og selvfølelse. Når han snigmyrder et andet bandemedlem under andenordens-ansvarlighed, er det hans selvforståelse, selvfølelse og prestige i gruppen, der står på spil, hvilket det jo netop ikke kan være for den onde, hvis han skal være fri i såvel den vertikale som den horisontale dimension. Som med Luther foran domstolen er der tale om et menneske, der vil kunne sige: her snigmyrder jeg, og jeg kan ikke andet - for hvis ikke jeg gør det, så er jeg ikke den jeg er, og den jeg gerne vil være. Faktum er jo, at man som rocker stiger i indgruppens hierarki via sådanne handlinger.

Såvidt har mine kommentarer til Bertelsen taget afsæt i dels påstanden om, at begrebet om fri vilje er forenelig med videnskabelig psykologi og dels anvendelsen af begrebet fri vilje som betegnelse for en vilje, der er bundet. At den frie vilje ikke eksisterer som psykologisk fænomen, betyder ikke, at alting så alligevel er kausaldetermineret, som ensidige lav-niveau psykologier vil kunne mene. Der er netop ikke tale om et enten/eller. Viljen har sine frihedsgrader, og det er vigtigt at holde fast i. Men den er ikke fritstillet, hvorfor begrebet fri vilje er misvisende. Et alternativ kunne være begrebet *egenvilje*, som udtryk for et konkret menneskes vilde til- og fravalg. Der er så ikke tale om en fri vilje, men om en egenvilje, som udvikles i takt med udviklingen af det enkelte menneskes eksistentialitet, autonomi og forbundethed og dermed i takt med faldet i de konstituerende og moralske frihedsgrader og stigningen i de organiserende. Egenviljen er aldrig fri, men den er udtryk for det ejerskab, som et konkret menneske under forskellige grader af ansvar kan og vil tage for sine valg, handlinger og adfærd.

I modsætning til begrebet fri vilje kan begrebet egenvilje forenes med det, som må være afgørende for mennesker, der skal træffe væsentlige beslutninger og føre væsentlige handlinger ud i livet, nemlig at *tyde*, hvad der under givne (vertikale og horisontale) betingelser og hensyn er rigtigt for dem at gøre. Pointen er, at tydninger ikke er definitive. Når man tyder situationer, er man klar over, at tingene kunne være anderledes. Man er klar over, at man kan tyde forkert, tage fejl, og at man i en anden sammenhæng, eller på et andet tidspunkt, måske ville have tydet tingene anderledes. Man er klar over, at man måske er fri *til* at vælge, men ikke fri *fra*,

² Denne mulighed tror jeg nu ikke på. Det onde kan man nok tale om i sociologisk terminologi, idet man må konstatere, at menneskehandlinger kan være onde, hvis de anskues fra en ydre betragtning. Ligeså med ondskab som religiøs kategori, idet man her har et metafysisk referencepunkt at begrunde ondskaben med. En psykologisk fastlæggelse af det onde kan imidlertid hverken nøjes med et ydre perspektiv (som sociologien) eller støtte sig til et metafysisk referencepunkt (som religion), men må søge sine forklaringer i menneskers konkrete psykiske konstellation, hvor den empatisk-indlevende undersøgelse formentlig altid vil kunne finde sammenhænge, der begrundes det som synes ondt med en eller anden form for mental forstyrrelse eller ubalance, som er kommet i stand via et samspil mellem individet og dets omgivelser (Wolf, 1988). Mennesket er ikke sit eget ophav til at destruere andre mennesker for destruktionsens skyld. Deri så Løgstrup noget afgørende rigtigt og væsentligt. Det onde er erfaringsbaseret, og dermed begrundet af noget andet end sig selv, hvorfor det i bund og grund ikke er ondskab. Som Katzenelson ville kunne sige med evolutionsteoretisk belæg: Hvis ikke dette var tilfældet ville menneskeheden formentlig forlængst være udryddet. Om Bertelsen eller jeg har ret m.h.t. ondskabens ontologiske status, er forsåvidt ligegyldigt her. Pointen er, at *hvis* den rendyrkede onde findes, så er det udelukkende dette umenneske, der har en egentlig fritstillet vilje i psykologisk forstand.

hverken sig selv som vælger eller dem man vælger i forhold til, og dermed heller ikke fri fra konsekvenserne af sine valg. Men det betyder ikke, at man ikke egenvillet kan tage ejerskab for det, som man vælger at gøre, sige, mene osv.. Med inspiration fra Løgstrup forbinder Pahuus (1997) menneskets evne til at tyde med dets *skønnsevne*. Denne beror på fantasi, forståelse, indlevelse, medfølelse og engagement, og er således mere og andet end fornuftsindsigt og moralsk forpligtethed. Skønnesevnen kan udvikles og forfines, men aldrig såvidt, at den kan bestemmes udtømmende. Der vil netop altid være tale om et skøn.

Relateres menneskets egenvilje til dets tyde- eller skønnsevne, kan man mene, at viljen i sidste ende ikke er et moralsk, men måske snarere et æstetisk fænomen. I så fald bliver det forståeligt, hvorfor menneskets æstetiske opdragelse er så vigtig, som Schiller (1996) gjorde opmærksom på i 1793, og som moderne dannelsestænkere (bl.a. Schmidt, 1995) gør i dag. Dermed ikke sagt, at menneskets indsigt i og forpligtethed overfor den moralske dimension ikke har betydning. Den moralske dimension *har* betydning. Men det har den som en del af viljens *kontekst*, idet det moralske situerer viljen. At det moralske er viljens situerende kontekst, gør dog ikke viljen til et først og fremmest moralsk fænomen, som Bertelsen og Williams mener. Hvilket eksemplet med manden, der står for at skulle vælge mellem de to kvinder, illustrerer meget godt, idet han ud fra moralske hensyn ikke vil kunne finde svar for sine valg. Han kan (så godt han evner) tage de nødvendige hensyn til de to kvinders eksistens i betragtning, javist, og han kan forsøge at gennemskue sig selv og sine egne bevæggrunde til at ville sige A eller B. Men han kan aldrig blive fri fra hverken de to kvinders skæbne eller sine egne bevæggrunde. Hverken hensynet til moralske forpligtelser eller selvindsigt giver svaret. Hvad de giver, er rammerne indenfor hvilke valget må træffes. Og når alt kommer til alt, så må Williams mand jo træffe et valg, hvis ikke han skal nedsynke i total handlingslammelse. Og dette valg kan han i sidste instans kun træffe ved, at han - med grader af egenvilje - forsøger at skønne eller tyde, hvad der under de givne omstændigheder er det rigtige for ham at gøre, hvad der metaforisk sagt smager rigtigt. Om den konkrete mands (for ham) rigtige smag så kommer fra en dybereliggende individuel essens, som Almaas (1997) taler om, fra den levede krop som Merleau-Ponty (1994) kunne mene, fra en sensitivitet overfor vitalitetsfølelser som hos Stern (1991), eller fra noget helt fjerde, er et andet spørgsmål, som jeg vil lade ligge. Det væsentlige er, at der er tale om et skøn, som moralsk situeret og udfra grader af selvindsigt, beror på en (æstetisk?) sans for, eller evne til, at mærke efter, differentiere og gestalte emotionelle kvaliteter, stemtheder og motivationer af forskellig art, hvilket altid er tilfældet med de væsentligste viljesbeslutninger, som aldrig er fri *fra* det, som er - hverken horisontalt eller vertikalt - men som nok kan være ens egne.

Lad min slutbemærkning være, at en sontring mellem "viljens frihed" og "eksistensens frihed" vil kunne synliggøre, at det at være eksistentiel fri af selvbedrag og ydre magtrelationer, ikke er ensbetydende med at have en fri vilje. For Løgstrup (1994) er eksistensens frihed fx. de suveræne livsyttringer, og realiseringen heraf ikke en viljesyttring, men

derimod en eksistentiel overgivelse til det, som er. Når man livsyttrer sig (eller måske snarere lader sig livsytte), er man ifølge Løgstrup eksistentiel fri. I psykologien vil man nok nærmere sige, at man er fri, når man er i stand til at tage sig selv til sig selv, og når man kan rumme og slutte fred med den og det, man på godt og ondt *er* og *gør*. Fællesnævneren er her, at hverken livsyttring eller selvfred er betinget af en fri vilje. En sontring mellem eksistensens og viljens frihed har jeg ikke kunnet øjne hos Bertelsen, hvilket gør det uklart, om der med indkredsningen af viljens frihed af og til egentlig menes eksistensens.

Referencer.

- Almaas, A.H. (1997). *Essens - vejen til indre virkeliggørelse*. Borgen
- Lübcke, P. (1994). *Politikens filosofileksikon*. Politikens Forlag.
- Løgstrup, K.E. (1994). *Opgør med Kierkegaard*. Gyldendal.
- Merleau-Ponty, M. (1994). *Kroppens fænomenologi*. København: Det lille Forlag
- Pahuus, M. (1997). *Holdning og spontanitet: pædagogik, menneskesyn og værdier*.
- Schiller, F. (1996). *Menneskets æstetiske opdragelse*. Gyldendal.
- Schmidt, L.H. (1995). Hvordan oplyse?. *Social Kritik*, 36: 39-50
- Stern, D. (1991). *Barnets interpersonelle univers*. Hans Reitzels forlag.
- Wolf, E.S. (1988). *Treating The Self*. New York: The Guilford Press.